

Sundby glashytta och Glashytteuddden utanför Örebro

Af Leif Karlenby

1. Inledning

Glasindustrin i Sverige växte fram under slutet av 1500-talet och början på 1600-talet. Bland de första hyttorna som anlades var Sundby glashytta som ligger strax utanför Örebro och anlades av Hertig Karl (sedermera kung Karl IX). Hyttan, som startades 1592, var en efterföljare till en tidigare hytta hertigen anlagt i Nyköping. Mästaren Engelhart Becker från Hessen, som fått i uppdrag att leda verksamheten vid Sundbyhyttan, stannade emellertid inte så länge. År 1597 flyttade han vidare till Bryggsholmen till det där befintliga glasbruket.¹

Sedan år 2003 driver undertecknad tillsammans med Annica Ramström ett projekt kring tidig svensk glasindustri i arkeologisk kontext och som en del av arbetet med detta har vi också genomfört arkeologiska undersökningar vid glashyttan i Sundby. Ett första besök på platsen gjordes år 2005, då vi karterade området och också genomförde en mindre provundersökning. Året därpå genomfördes den delundersökning som beskrivs nedan. Då togs en yta upp i ugnslämningens norra del samt en yta på det som uppfattades som hyttgolvet.²

Produktionen i Sundby utgjordes av både planglas och hålglas. Glasen var av typen Waldglas, en teknik som tyskarna och holländarna använde sig av. Andra glasblåsare som man känner till vid bruket är Valentin glasmakare och Cari Marcus. Den förstnämnde var troligen också han tysk, den sistnämnde var en

italiensk mästare som kallades in i början av 1620-talet, för att tillverka dricks- och fönsterglas till Örebro slott. Man har hävdats att han kan ha tagits till Sundby för att tillverka kristallglas. Heribert Seitz föreslog att ett dricksglas påträffat i vallgraven till Örebro slott skulle ha varit tillverkat av Cari Marcus.³ Glaset är inte ett rent kristallglas, dess violetta färg antyder att det avfärgats med mangan. Inga glasbitar påträffades i Sundby som liknar glaset i Örebro. Vid undersökningarna påträffades en enda liten bit av klart glas med inlagd vit tråd – s k Laticinoglas – men det är knappast tillräckligt för att hävda att man tillverkat dylika glas där. Möjligen kan det vara en skärva från ett glas den italienske mästaren haft med sig till Sundby.

Hyttan verkar ha gått allt sämre och 1629 har den sannolikt upphört att fungera, då befolkningen inte längre var skyldiga att lämna ved till bruket.⁴ Nästan omgående togs det upp en verksamhet i området. På en plats någon kilometer närmare Örebro startades runt 1630 ett glasbruk, på en plats som än idag heter Glashytteuddden. Denna gång rörde det sig emellertid inte om ett kungligt bruk, som alla tidigare bruk varit, utan om en privat företagare som med egna pengar drar igång ett bruk. Från Nyköping anländer en Påvel Jung, som därstädes varit handelsman. Han vinner burspråk i Örebro omkring 1627 och enligt källorna arrenderar han Sundby.⁵ Emellertid gör det nya fyndet av ytterligare en glashytta att det snarare har

förhållit sig så att han inköpt en fastighet i närheten av Sundby och därifrån flyttat både material och folk. Förmodligen har han kunnat utnyttja den på platsen befintliga arbetskraften som förlorat sina arbeten i samband med Sundby glashyttas nedläggning.

Påvel Jung ägde också en gård i Örebro, strax intill Stortorget. Anledningen till att han kommit till Örebro för att göra glas hänger säkert ihop med det kungliga behovet av glas till slottet. Då Sundby lagts ned fanns det möjligen en öppning för en företagsam person att starta ett nytt bruk. Det bör dock ha funnits ytterligare incitament till flytten. Påvel Jung måste ha luktat sig till en god affär. Möjligen kan den under 1620-talet påbörjade kanalen mellan Hjälmaren och Arbogaån vara det som ingav Jung idén att förlägga sitt bruk just till Sundby. Förutsättningarna var goda med lokalt tillgänglig arbetskraft – och sannolikt råmaterial – och inom en snar framtid goda segelmöjligheter till huvudstaden. Förutom bland de kungliga personerna hade glaslet vid denna tid blivit en efterfrågad lyxprodukt också bland övriga högreståndspersoner, men även mer välbeställda borgare – och det var i Stockholm som den marknaden fanns. Kanalen skulle möjliggöra enkla transporter på sjön, till skillnad mot tidigare då omlastningar och landtransporter var oundvikliga.

Idén var bra, men det blev problem. Arbetena på kanalen drog ut på tiden och anläggningen stod inte färdig förrän en bit in på 1640-talet. Vid det laget hade Påvel Jung av allt att döma förlorat alla sina pengar. Han avlider någon gång under den första halvan av 1640-talet och hans söner Lars och Melchior tvingas lösa ut gården från geldenärer »för een ansenligh Summa penningar«.⁶

Faderns misslyckade glashytteaffärer tycks dock inte ha avskräckt Melchior Jung. I samma veva som

faderns glasbruk går omkull startar han själv ett glasbruk, därtill uppmuntrad av förmyndarregeringen – och därmed förmodligen självaste Axel Oxenstierna.⁷ Han hade dock tagit lärdom i en sak. Han insåg att ska man sälja glas i Stockholm måste också bruket ligga i Stockholm. Därmed kom det första av huvudstadens glasbruk att placeras först i Klara i den norra förstaden och därefter på Kungsholmen.⁸ Melchior Jungs affärer gick bättre än faderns, men ska man tro honom själv var det enbart problem och elände. I rättsprotokoll återkommer han med klagomål på både personal och kunder. Vid sin död var han ändå en av Stockholms rikaste handelsmän.

Påvel Jungs karriär som glasbruksägare har tidigare varit dåligt känd och uppmärksammas knappast alls i tidigare litteratur. Genom att vi nu kan föra in honom som en länk i glasbruksgrundandets kedja, kan vi knyta ihop Hertig Karls första hytta i Nyköping med Sundby, Glashytteudden via Påvel till sonen Melchior i Stockholm och det därefter anlagda Kungsholms glasbruk. Tidigare föreföll traditionen med kungliga glasbruk inte hänga ihop med den senare, mer merkantilistiskt inriktade, då det var ett brott mellan Sundby och Melchior Jungs glasbruk. Det hålet har nu Påvel Jung fyllt. Detta innebär att övergången från kunglig lyxkonsumtion till industriell masstillverkning (om än i relativt begränsad skala) har varit del av samma utveckling.

2. Grävningen i Sundby glashytta

Synligt idag finns endast en stor hög med sten, men under det som till stora delar utgörs av upplagd odlingsten, finns rester efter murar och stenfundament till ugnen bevarade upp till 1 meters höjd (fig. 1). I ytan syntes också stora block av ugnsvägg och slaggrester från produktionen. Sedan länge har man fun-

Fig. 1. Bild av hyttruinen vid undersökningen. Foto: Leif Karlenby.

nit glasbitar inom ett cirka 3000 m² stort område i åkern norr om ugnslämningen. Vid en magnetometermätning av området år 2008 framgick det att motsvarande yta var kraftigt påverkad av aktiviteter.⁹

Under ett par veckor sommaren 2006 genomförde vi en mindre delundersökning av ugnslämningen. Vi samarbetade med Almby-Norrbyås hembygdsförening, vilket också möjliggjorde en undersökning av själva hyttgolvet (fig. 2).

Ugnen tillhör tunnvalvstypen, det vill säga att smältugnen är avlång och har ett tunnvalv. Invid denna finns kylugnen som ofta är kupolformad. Utöver denna ugn, där man skött själva produktionen, tillkommer i de flesta hyttor ett stort antal ugnar där man producerat kol för driften av glasugnen, tillverkat potaska med mer. Där bör ha funnits en ugn för beredning av glassmassan.

Endast en liten del av ugnen kom att undersökas sommaren 2006. Under två varma sommarveckor i juli grävde vi ut den norra delen av ugnen (fig. 3). Tyvärr hann vi inte ned i botten så vi hoppas att kunna

Fig. 2. Arbete pågår på hyttgolvet. Medlemmar i Almby-Norrbyås hembygdsförening deltar. Bakom dessa ses den undersökta delen av ugnen. Foto: Leif Karlenby.

Fig. 3. Kylugnen under utgrävning. Lägg märke till infyrningsöppningen som leder in i degelugnen. Foto: Leif Karlenby.

komma tillbaka och gräva mer ett senare år. Utifrån de konstruktioner som kom fram under det inrasade ugnstaket kunde vi sluta oss till att det förmodligen rörde sig om kylugnen. I den södra delen, väl synlig på fig. 2 kan man se öppningen in mot själva degelkammaren där den smälta glasmassan förvarades för anfångning. Under det igenrasade taket framträdde fyrgången som passerade genom huvudugnen och in i kylugnen. Själva kylugnen verkar vara kraftigt raserad och det kan vara en medveten rivning av lämnningen. Möjligen har man velat ta med sig användbart byggmaterial till den nya hyttan, som efter Sundbys nedläggning upprättades på en grannfastighet någon kilometer bort. Man har tillverkat tegel till ugnen i närheten, en större vallanläggning i området visade sig vid en provundersökning vara resterna efter en tegelugn.¹⁰ Under kylugnens fundament fanns spår efter ytterligare – och avsevärt ännu mer ramponerade – fundament till ytterligare ugnar (fig. 4). Det

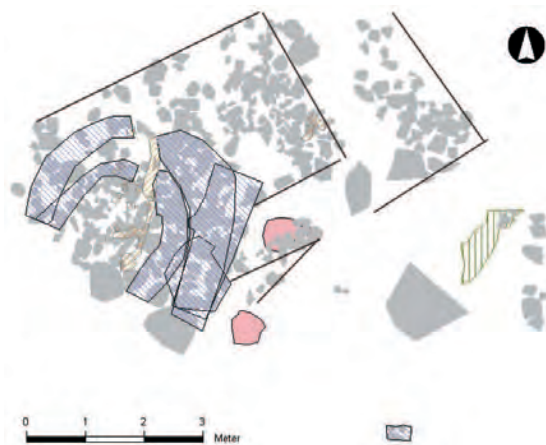

Fig. 4. Plan över kylugnen och tolkning av grävningens resultaten. De förmodat tidigare ugnsfundamenten har markerats med linjer.

är uppenbart att man rivit ugnen när den tjänat ut och därefter byggt en ny. Det förefaller också som om man byggt ugnen på samma plats. Det är kanske inte helt förvånande med tanke på att den säkerligen varit placerad inuti en större byggnad. Vi fann resterna efter en syllstensrad, som förmodligen stöttat en av väggarna i hyttbyggnaden.

I tillägg till ugnslämnningen undersökte vi en del av själva hyttgolvet. Deltagare från Almby-Norrbyås hembygdsförening grävde i meterrutor och tiocentimetersskikt ner sig genom de olika golvlagren. Framför ugnen i hyttan, där mästaren arbetade, hittade vi stora mängder glas. Huvudsakligen bestod dessa av olika restprodukter i form av droppar, trådar och spill från själva tillverkningen, men också delar av mislyckade och sönderslagna glas och fönsterrutor. Ett vanligt produktionsavfall var navelglas, det vill säga den glasklump glasblåsarna anfångar på pipan för att fästa ett blåst glas på.

Av glasskärvorna kan vi se vilken typ av produkter man har tillverkat vid hyttan. Där gjordes dricksglas i olika former. Vanligast verkar s.k. passglas vara. De var oftast sex- eller åttkantiga och har avdelats på höjden i olika pass med hjälp av pålagda glastrådar. Glasen var ofta optikblåsta i både raka och spiralvridna formationer.

Där fanns skärvor av vinglas, bland annat fanns några små bitar av s.k. Hertig Karl-glas. Dessa tillverkades vid en hytta i Nyköping för hertigen och hans gemål inför deras bröllop, men uppenbarligen har produktionen fortsatt efter detta också vid Sundby hytta. I övrigt visar materialet på en stor variation i typer, allt från de raka passglasen, till vida trattformade vinglas, glas med runda kuppors fanns också. De var ofta optikblåsta och ibland fanns pålagda knoppar och vanligt var också pålagda trådar, både släta

Fig. 5. En skärva från ett vinglas, förmodligen med klockformad kuppa och fot med luftfylld fot. Foto: Leif Karlenby.

och pärlmönstrade. I fig. 5 kan vi se ett exempel på en skärva från ett trattformat glas – förmodligen med en blåst fot. Dess kupa har dekorerats med tunna pålagda glastrådar.

En hel del apoteksutrustning har tillverkats i hyttan, delar av kolvar och flaskor, glasrör och små burkar för salvor och pulver. En stor produktion av flaskor i olika storlek förefaller också har försiggått på platsen. En betydande del av de skärvor vi fann var från mörkt gröna eller bruna flaskor, där väggen varit mycket tjock och kraftig.

En stor del av produktionen bestod av fönsterglas. I första hand var produktionen för slottets behov, men det är högst troligt att hyttans kapacitet räckte ock-

så till avsalu i Örebro stad. Fönsterglas var en nymodighet som stadens mer välbeställda borgare säkert var intresserade av.

Efter den korta insats vi hann med, finns det fortfarande mycket kvar att lära om Sundby glashytta. Men detta första titthåll har ändå givit oss en hel del ny kunskap. Vi kan se att den typ av glasproduktion man hade i Sundby i hög grad motsvarar det som avspeglas i glasmaterial i de arkeologiska lagren i städerna och i det fåtal hela glas som finns bevarade från tiden. Det innebär sannolikt att det har skett en produktion också för avsalu och inte bara till hertigens eget behov. Egentligen är inte detta särskilt underligt eftersom ett av Karls mer framträ-

dande – och kanske ett av de få positiva – karaktärsdrag var hans intresse för och kunskap kring företagande. Örebrohistorikern Lennart Hedberg har till och med i sin avhandling kallat honom för »Företagarfursten«.¹¹

En annan kunskap som undersökningarna gett är att produktionen – såväl som själva hyttkonstruktionen – legat helt i linje med den nordeuropeiska utvecklingen. Det kanske i sig inte är så konstigt, då glasblåsarna genomgående togs från tyskt och holländskt område.

Noter

1 Lundberg 2005 s. 2.

2 Karlenby 2006.

3 Seitz 1933 s. 93.

4 Lundberg 2005 s. 3.

5 Waldén 1943 s. 90 ff; Örebro stadsarkiv, maskinskrivet referat av äldre handlingar.

6 Örebro stadsarkiv, maskinskrivet referat av äldre handlingar.

7 Seitz 1933 s. 102.

8 Seitz 1933 102 f.

9 Winroth 2008.

10 Karlenby 2006 s 57.

11 Hedberg 1995.

Litteratur

Hedberg, L.: *Företagarfursten och framväxten av den starka staten. Hertig Karls resurseexploatering i Närke 1581-1602*. Örebro studies 11. Örebro 1995.

Karlenby, L.: Mäster Påvels hytta vid Glashytteudden och Västra Sundby glashytta. *Fra Blick för Bergslagen 2005*. 2006. s. 57-62.

Lundberg, B.: *Sundby glashytta. En redogörelse för ett av Sveriges första glasbruk*. Örebro 2005.

Seitz, H.: *Glaset förr och nu*. Stockholm 1933.

Waldén, B.: Glashyttan. I Johansson, A. (Red): *Almby minnesskrift 1943*. Örebro 1943.

Winroth, L.: *Magnetometerundersökning av glashytteområdet i Sundby, Örebro*. Stallarholmen 2008.

Örebro stadsarkiv, maskinskrivet referat av äldre handlingar